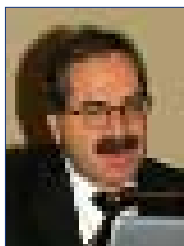

Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ λόγος

Ο γλωσσικός σκεπτικισμός του Νίκου Καζαντζάκη -

Αφιέρωμα στα πενήντα χρόνια

από το θάνατό του Β' Μέρος

ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΑΚΗΣ
Καθηγητής Γλωσσολογίας
Παν/μίου Αθηνών

Παρά το εντυπωσιακό πλήθος των μελετών και βιβλίων που έχουν γραφτεί για το έργο και την προσωπικότητα του Νίκου Καζαντζάκη, διαπιστώνεται πενήντα χρόνια ύστερα από το θάνατό του, ότι παραμένουν ανεξερεύνητες πολλές πτυχές του πολύπλευρου στοχασμού του, της τέχνης και της τεχνικής του πεζογραφικού και ποιητικού έργου.

Ειδικά για τη γλώσσα του έχουν γραφτεί αρκετές μελέτες. Από όσα γνωρίζουμε, δε διαθέτουμε ως τώρα μια συνολική θεώρηση της μεταγλωσσικής του εμπειρίας για τη γλώσσα, των σκέψεων και απόψεών του για τη βαριά και άχαρη μοίρα του δημιουργού (συγγραφέα), που αγωνίζεται, μάταια ίσως, να επιστρατεύσει τα εικοσιτέσσερα μολυβένια στρατιωτάκια του, τα γράμματα, να δαμάσει τις άγριες φοράδες, τις λέξεις, για να εκφράσει την άρρητη σκέψη, αυτή που δεν εκφράζεται με λόγια και αιωρείται στις μεγάλες γαλαρίες του μυαλού. Αυτό ακριβώς το κενό έρχεται να καλύψει η παρούσα εισήγηση. Θα παρουσιάσουμε, επομένως, εδώ, μερικές μόνο πτυχές

των διαλογισμών του για τη γλώσσα, οι οποίοι συγκροτούν μια ολοκληρωμένη φιλοσοφική θεωρία με έντονα τα στοιχεία του θρησκευτικού και μυστικιστικού δέους. Τη θεωρία αυτή θα την ονομάσουμε επιγραμματικά «γλωσσικό σκεπτικισμό», αφού κυρίαρχη ιδέα παραμένει σε όλο του το έργο η ουτοπία της γραφής, δηλαδή η αδυναμία της γλώσσας να εκφράσει τα εσωτερικά βιώματα του ανθρώπου^{1,2}.

Ο Νίκος Καζαντζάκης εκφράζει το γλωσσικό του σκεπτικισμό στα πλαίσια μιας ιδεολογικο-ηθικολογικής και φιλοσοφικής κριτικής, η οποία είναι απόλυτα συνεπής με την όλη κοσμοθεωρία του και την αντικειμενική παρατήρηση. Στο «Βίο και πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά», ο Καζαντζάκης ασκεί δριμύτατη κριτική στον υποκειμενικό υπερρεαλισμό με αφορμή τα «τραγούδια του Μαλλαρμέ», ένα βιβλίο που, όπως λέγει ο ίδιος, αγαπούσε. Αργότερα το αγαπημένο βιβλίο του φάνηκε ότι ήταν «γαλάζιες, ξεβαμμένες, αδειανές λέξεις στον αγέρα. Αποσταγμένο πεντακάθαρο νερό, χωρίς μικρόβια μα και χωρίς θρεφτικές ουσίες. Χωρίς ζωή». Θεωρεί ότι είναι «στείο νοητικό παιχνίδι κι αρχιτεκτονική του αγέρα» (Ζ, 167-168).

Η αγωνία του λόγου και το άρρητο

Στην «Αναφορά στο Γκρέκο», ο Καζαντζάκης διατυπώνει τον αγώνα και την αγωνία του δημιουργού (συγγραφέα) να συμφιλώσει την πραγματικότητα με την αφηρημένη ιδέα! Να φέρει στην επιφάνεια αυτά που βρίσκονται στις μεγάλες γαλαρίες του μυαλού του (Ζ, 220). Να ξεφορτώσει τις μεταφυσικές του έγνοιες στις λέξεις, να περιγράψει την τρομερή αρχέγονη Κραυγή (Α, 28) και να εκφράσει το «Άρρητο», δηλαδή αυτό που δεν εκφράζεται με λόγια, το ανείπωτο: Ο δημιουργός παλεύει με ουσία σκληρή, αόρατη, ανώτερή του. Κι ο πιο μεγάλος νικητής βγαίνει νικημένος. Γιατί πάντα το πιο βαθύ μας μυστικό, το μόνο που άξιζε να ειπωθεί, μένει ανείπωτο (ΑΓ, 476). Ο αγώνας γίνεται με άνισους όρους καθώς ο πνευματικός άνθρωπος δεν έχει στην εξουσία του «παρά είκοσι τέσσερα μολυβένια στρατιωτάκια, τα είκοσι τέσσερα γράμματα της αλφαβήτας», αν τα εξουσιάζει βέβαια και αυτά (ΤΙ, 12).

Η γλώσσα είναι ανεπαρκές μέσο (Ζ, 122) το οποίο συμπληρώνεται από την «παραγλώσσα», το χορό, το τραγούδι, τις χειρονομίες, τις γκριμάτσες κ.λπ. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο εκφράζεται αρνητικά για το «γραφιά» με τα «μουντζαλωμένα με μελάνι δάχτυλα», κατακρίνοντας τον εαυτό του σε σχέση με το Ζορμπά. Αναφέρει με πικρία ότι έπαθε αυτό που περιφρονούσε πιο πολύ: «χόρταινε την πείνα του, σαν κασίκα με χαρτί» (ΑΓ, 381, Σ, 82).

Η αγωνία του λόγου, όπως τη ζει ο ποιητής στην πυρωμένη στιγμή της δημιουργίας, είναι «πόλεμος, κυνήγι ανήλεο, πολιορκία και ξόρκι», οδηγεί, όμως, τελικά στη λύτρωση: «κρατούσα το χερσόγραφο στα γόνατά μου, έτοιμο. Τι χαρά ήταν εκείνη κι αλάφρωση, σα να 'φυγε από πάνω μου ένα βάρος. Σαν τη γυναίκα που γέννησε και τώρα κρατάει το νεογέννητο στην αγκάλη» (Ζ 253, 168, 365).

Το σκληρότατο τσόφλι των λέξεων

Οι λέξεις παίζουν καθοριστικό ρό-

λο στο γλωσσικό σκεπτικισμό του Καζαντζάκη. Εκφράζεται αναγκαστικά με λέξεις στις οποίες φυλακίζεται το όνειρο (Ζ, 8).

«Βαριά κι άχαρη η μοίρα του ανθρώπου που γράφει. Γιατί είναι φυσικά αναγκασμένος να χρησιμοποιεί λέξεις, να μετατρέψει δηλαδή τη μέσα του ορμή σε «ακίνησία». Η κάθε λέξη είναι σκληρότατο τσόφλι που κλείνει μέσα του μεγάλη εκρηκτική δύναμη. Για να βρεις τι θέλει να πει πρέπει να την αφήνεις να σκάζει σαν οβίδα μέσα σου και να λευτερώνει έτσι την ψυχή που φυλακίζει» (ΑΓ, 90).

Η συντριβή της λέξης ελευθερώνει τη συμπυκνωμένη δύναμη που περιέχει. Χύνεται η δημιουργική πνοή αέρινη, χωρίς εμπόδια και ύλη (ΤΡ, 11). Παρομοιάζει τις λέξεις με πετραμύγδαλα που πρέπει να τα σπάσεις για να βρεις και να γευτείς το «γλυκότατο καρπό» (ΧΞ, 268). Μας εκμυστηρεύεται ότι ένιωθε πάντα τη λέξη συμπυκνωμένη δύναμη, «όπως λένε σήμερα οι σοφοί πως είναι η ύλη: όχι μάζα νεκρή, παρά τεράστιες αντίδρομες δυνάμεις που μένουν φυλακισμένες στην ύλη κι είναι τόσο ισορροπημένες που φαίνονται ν' ακινητούν. Τέτοιες είναι κι οι λέξεις. Όποιος διαβάσει ένα κείμενο, αν θέλει να το νιώσει, ένα και μόνο έχει να κάνει: να συντρίβει τη φλούδα, σκληρή ή μαλακή, της κάθε λέξης και ν' αφήνει το νόημά της να ξεσπάει μέσα στην καρδιά του» (ΤΑ, 103). Έτσι εξηγείται γιατί ο ίδιος καταδικάζει τις «ξεβαμμένες» λέξεις της καθαρής ποίησης.

Οι λέξεις, από το άλλο μέρος, είναι «σαν θηλίες με τις οποίες πιάνουν τ' αμέρωτα άλογα» (Ζ 212). Παρομοιάζονται ακόμα με την «κερόμπολη»: «Όταν τρυπώνει μια άγρια σφήκα μέσα στην κυψέλη να διαγουμίσει το μέλι, χιμούν απάνω της τ' αργατικά μελίσσια και τη φασκιώνουν ολοκορμίζ με μυρωδάτη κερόμπολη και την πνίγουν. Η δικιά μου η κερόμπολη είναι οι λέξεις» (ΑΓ, 358). Μαντρίζει την επικίνδυνη λέξη μέσα σε εισαγωγικά, όπως ένα θερίο μέσα στα κάγκελα (Ζ, 174). Είναι άγριες φοράδες οι λέξεις που δε δαμάζονται εύκολα (ΑΓ, 474. ΤΙ, 9). Τις φαντάζεται σαν ξόρκια. Σε άλλη περίπτωση κάνει λόγο για «άγιες λέξεις» (Σ, 81, ΤΑ, 289).

Τον βασανίζει η έννοια των λέξεων,

ιδιαίτερα η παραπλανητική και το μυστήριό τους: «Το νερό, η γυναίκα, το άστρο, το ψωμί, ξαναγύριζαν στην αρχέγονη, μυστηριώδη πηγή» (Ζ, 118, 73). Υπάρχουν λέξεις τρόμου που δημιουργούν μεγάλη ταραχή και φόβο: «Ποτέ η λέξη αυτή (Θεός), που τόσο συχνά κι ανίερα την έλεγα και την ξανάλεγα, δε μου προξένησε τόσο τρόμο. Την ίδια τρομάρα από τα παιδικά μου μου δίνει και η λέξη «Σφαγή» (ΑΓ, 297).

Τον συγκινούν ιδιαίτερα οι Παρθένες λέξεις: «Να γυρίζεις την Ελλάδα, με τεντωμένο το αυτί, ν' ακούς από το στόμα του λαού τη λέξη παρθένα ακόμα, χιλιάδες χρόνια αμουντζάλωτη από το μελάνι και να την παίρνεις μαζί σου, όπως κλέφτουμε τη γυναίκα που αγαπούμε, με κουρσάρικη αναγούρα! Να σκαρφαλώνεις βουνά, να πεινάς, να διψάς, να 'σαι κατάκοπος, και ξαφνικά να τα ξεχνάς όλα γιατί αντάμωσες ένα βοσκό και σε φίληψε μian άγνωστη "περίλαμψη" λέξη!» (ΤΑ, 106). Περιγράφει το «θάνατο» μιας τέτοιας λέξης με τρόπο που σου ραγίζει την καρδιά: «Κάποτε είχα πάει στο Μυστρά την άνοιξη με μια γυναίκα. Οι λεμονιές ήταν ανθισμένες, η μυρωδιά ήταν τόσο μεθυστική που η γυναίκα ακούμπησε σε μian πέτρα και λίγο έλειψε να λιποθυμήσει. Μian άλλη φορά είχαμε σταματήσει με το Σικελιανό απέξω από τη Σπάρτη. Είχε πάρει το μάτι μας ένα παράξενο λουλούδι απάνω σ' ένα φράχτη και καθίσαμε να το κόψουμε. Τα παιδιά μαζώχτηκαν γύρα μας.

-Πώς το λεν αυτό το λουλούδι; ρωτούμε.

Κανένας δεν ήξερε. Τότε πετιέται ένα μελαχρινό αγοράκι:

-Η θεια το Λενιώ θα ξέρει! είπε.

-Πήγαινε να τη φωνάξεις! του λέμε.

Το αγοράκι έτρεξε προς την πολιτεία, κι εμείς περιμέναμε κρατώντας το λουλούδι. Το καμαρώναμε, το μυρίζαμε, μα ήμασταν ανυπόμονοι, λαχταρίζαμε τη λέξη. Και να, σε λίγο το παιδί έφτασε.

-Η θεια το Λενιώ, είπε, πέθανε προχτές.

Η καρδιά μας σφίχτηκε. Νιώσαμε πως είχε πεθάνει μια λέξη. Πέθανε και δεν μπορεί κανένας πια να την τοποθετήσει σ' ένα στίχο και να την κάμει αθάνατη. Τρομάξαμε. Ποτέ θάνατος δε μας φάνηκε τόσο ανεπανόρθωτος. Κι αφήσαμε το ▶

► λουλούδι απάνω στο φράχτη, απλωτά, σαν πλώμα» (ΤΙ, 261).

Όπως οι λέξεις, έτσι και τα λόγια είναι μυστηριώδη και παντοδύναμα (Ζ, 272). Τον απασχολεί έντονα ο άρτιος Λόγος (τέλειος λόγος) (ΤΡ, 258). Καταδικάζει τα μεγάλα ωραία λόγια: «Εθνισμός, αδερφοσύνη, ελευθερία», «η ψυχή του φελάχου!» και σημειώνει πόσο απεχθάνεται τα παχιά λόγια (ΤΓ, 570).

Η γνήσια γλώσσα: χειρονομίες - χορός - τραγούδι

Αυτό που αδυνατεί να εκφράσει η γλώσσα, το δηλώνει, κατά την άποψή του, η παραγλώσσα: Οι μορφασμοί, οι χειρονομίες, ο χορός και το τραγούδι εκφράζουν γνήσια και αληθινά αισθήματα. Ο Ζορμπάς τονίζει αγανακτισμένος: «Ε μωρέ, που κατάντησαν οι άνθρωποι, φτού να χαθούνε! Αφήκαν τα κορμιά τους και βουβάθηκαν και μονάχα με το στόμα μιλούνε. Μα τι να πει το στόμα, τι μπορεί να πει το στόμα; Ο ίδιος χορεύει αυτά που δεν μπορεί να πει η γλώσσα του» (Ζ 98, 343).

Ο Καζαντζάκης αναφέρεται συχνά σε παραγλωσσικά φαινόμενα, η περιγραφή των οποίων δίνει φυσικότητα και ζωντάνια στο λόγο: «μου 'παιξε το μάτι (το κορίτσι). Πήρα το χεράκι του και το 'σφιξα με νόημα». «Σούφρωσε πεισματικά τα χείλια». «Χτύπησε τα παλαμάκια, το πρόσωπό του έλαμψε» (ΦΘ, 40). Η τέλεια αμίλητη γλώσσα των κορμιών στην αποθέωσή

της: (Με την Ιρλαντζέζα στον Ψηλορείτη): «Δε μιλούσαμε, δε θέλαμε με τα λόγια να χαλάσουμε την τέλεια, αμίλητη συνεννόηση που έκαναν τα κορμιά μας το ένα δίπλα στο άλλο» (ΑΓ, 129).

Η γλώσσα της σιωπής

Υπάρχουν κοινά στοιχεία στον Ν. Καζαντζάκη και τον Ραμπιτράνθ Ταγκόρ (νομπελίστας, συνυποψήφιος του Κ. Παλαμά), τα οποία αξίζει να μελετηθούν, όπως: Οι απόκοσμοι στοχασμοί τους για τη φύση, το Θεό και τη γλώσσα της σιωπής: «Η μικρή αλήθεια έχει λόγια φανερά, η μεγάλη αλήθεια έχει μεγάλη σιωπή». Η «άρρητη εμπειρία», που δεν μπορεί να εκφραστεί, αποτελεί υποκειμενική θεώρηση του κόσμου και της ανθρωπίνης ύπαρξης, της μεταφυσικής, την οποία ο Καζαντζάκης είχε αποκρυσταλλώσει από τα νεανικά του χρόνια, όπως έχει επισημάνει ο Π. Πρεβελάκης. Η σιωπή ως έκφραση του Άρρητου, ως ανώτατη μορφή της προσπάθειας και της λύτρωσης και ως ύψιστη μορφή έκστασης στο μεγαλείο του Δημιουργού, εμφανίζεται συχνά στο έργο του Καζαντζάκη (σύγκρινε τη σιγή του φιλοσόφου Πλωτίνου και τις επιδράσεις του στο καζαντζακικό έργο).

Όπως τονίζει χαρακτηριστικά, «ο ανώτατος αυτός βαθμός της άσκησης λέγεται: σιγή. Όχι γιατί το περιεχόμενο είναι η ακρότατη άφραστη απελπισία ή ακρότατη (άφραστη) χαρά κι ελπίδα. Μήτε γιατί εί-

ναι η ακρότατη γνώση που δεν καταδέχεται να μιλήσει. Μήτε η ακρότατη άγνοια, που δεν μπορεί να εκφραστεί. Σιγή θα πει: «Καθένας, αφού τελέψει τη θητεία του σε όλους τους άθλους, φτάνει πια στην ανώτατη κορυφή της προσπάθειας - πέρα από κάθε άθλο, δεν αγωνίζεται, δε φωνάζει, ωριμάζει ολάκερος σιωπηλά, ακατάλυτα, αιώνια, με το Σύμπαν». Αναφέρεται στην «άγια σιωπή» (Α 93, ΑΓ 134). Ο ίδιος βυθιζόταν συχνά στην αυστηρή σιωπή της μοναξιάς (ΑΓ, 463).

Ο Νίκος Καζαντζάκης εκφράζει το γλωσσικό του σκεπτικισμό στα πλαίσια μιας ιδεο-ηθικολογικής και φιλοσοφικής κριτικής, όπως προαναφέρθηκε. Κάθε σκεπτόμενο άνθρωπο απασχολούν γενικότερα θέματα γλωσσικής και λογοτεχνικής προσέγγισης. Αναπτύσσονται σε μεγαλύτερη έκταση στο βιβλίο του γράφοντος «Γλωσσική και λογοτεχνική κριτική», Αθήνα, 1998.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Καζαντζάκης Ν. Α= Ασκητική, ΑΓ= Αναφορά στον Γκρέκο, Ζ= Βίος και Πολιτεία του Αλέξη Ζορμπά, ΚΜ= Ο καπετάν Μιχάλης, Σ= Συμπόσιον, ΣΓ= Τ.Ρ. Eckermann, Συνομιλίες με τον Γκαίτε, ΤΑ= Ταξιδεύοντας. Αγγλία, ΤΓ= Τετρακόσια γράμματα του Καζαντζάκη στον Πρεβελάκη, ΤΙ= Ταξιδεύοντας. Ιταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ιερουσαλήμ, ΤΙΣ= Ταξιδεύοντας. Ισπανία, ΤΠ= Ο τελευταίος πειρασμός, ΤΡ= Ταξιδεύοντας. Ρουσία, ΦΧ= Ο Φτωχούλης του Θεού, ΧΞ= Ο Χριστός ξανασταυρώνεται. (Οι βιβλιογραφικές αναφορές στα έργα του Ν. Καζαντζάκη γίνονται με τις άνωθι συντομογραφίες. Ο αριθμός που ακολουθεί μετά τη συντομογραφία παραπέμπει στην αντίστοιχη σελίδα του έργου.)

2. Χαραλαμπίδης Χ. Γλωσσική και λογοτεχνική κριτική. Αυτοέκδοση. Αθήνα 1998. Βλ. ιδιαίτερα σσ. 88 κ.ε. ■